

Л. Баранова, доцент кафедри цивільного права № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Охорона прав спадкоємців шляхом зміни черговості спадкування за законом

Спадкове право як підгалузь цивільного права має тривалу історію розвитку. Відтоді як розпочалося привласнення майна конкретними особами, постало питання про його долю після смерті власника. Слід погодитися, що спадкові відносини є найбільш поширеними у практиці, оскільки кожна людина є потенційним спадкоємцем і неминуче у певний час стає спадкодавцем. Отже, питання спадкування є актуальними для кожної людини.

Дослідженню різних питань спадкового права завжди приділялася увага в юридичній літературі. Із прийняттям у 2003 р. нового ЦК України кількість наукових праць з цього питання тільки зросла, що обумовлено перш за все суттєвими змінами в регулюванні спадкових відносин. Серед досліджень окремих аспектів спадкового права останніх років можна назвати роботи вітчизняних вчених В. Васильченка, О. Дзери, Ю. Заїки, О. Неліна, О. Печеного, Є. Фурси, С. Фурси, В. Чуйкової, Л. Шевчук та ін.

Разом з тим певні категорії спадкового права потребують більш детального вивчення задля усвідомлення їх сутності. Метою статті є визначення поняття «право на спадкування» та дослідження примусового порядку зміни черговості одержання спадщини спадкоємцями за законом.

Тривалий час норми спадкового права у вітчизняному законодавстві були стабільними та зазнавали незначних змін. Однак ця традиція була «порушена» прийняттям в 2003 р. чинного Цивільного кодексу України (далі — ЦК України). Книга шоста ЦК України «Спадкове право» містить багато новел, зокрема щодо спадкування за законом. Маючи на меті залишення спадкового майна в приватній власності, законодавець розширив коло спадкоємців за законом. Тим самим вірогідність переходу майна спадкодавця до публічної власності значно зменшилася. «Держава мусить остаточно відмовитися від зазіхань на те, що їй не належить і, як засвідчило життя, не може спричинитися до її справжнього збагачення»¹.

¹ Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. проф. А. Довгерта. – К.: Укр. центр правничих студій, 2000. – С. 286.

Норми спадкового права спрямовані на справедливе визначення долі спадкового майна після смерті спадкодавця. При спадкуванні за заповітом ця мета досягається за допомогою волевиявлення заповідача. У разі ж відсутності заповіту можна лише припустити, кому спадкодавець хотів би залишити своє майно, а саме — близьким йому людям. Сьогодні коло спадкоємців за законом визначається з урахуванням таких чинників, як споріднення, шлюбні відносини та сімейні зв'язки. Виходячи з цих критеріїв, у ЦК України закріплено традиційний розподіл усіх спадкоємців за законом на черги. При цьому кількість черг збільшена з двох за ЦК УРСР 1963 р. до п'яти. Віднесення того чи іншого спадкоємця до певної черги здійснено з урахуванням ступеня «близькості» його до спадкодавця. Зрозуміло, що в житті трапляються випадки, коли, наприклад, брати (сестри), племінники (племінниці) чи інші родичі перебувають зі спадкодавцем у більш тісному родинному зв'язку, ніж його діти. Однак, як відомо, законом врегульовуються найбільш типові ситуації. До того ж, якщо фізична особа бажає залишити своє майно далеким родичам чи іншим суб'єктам, вона може виразити свою волю, склавши заповіт.

На жаль, статистика свідчить про те, що сьогодні практика заповідального розпорядження майном на випадок смерті не є поширеною в Україні. Саме тому у спадковому законодавстві з'являються норми, які дозволяють найбільш точно реалізувати волю спадкодавця, навіть якщо він не виразив її прямо у заповіті.

До прийняття та набрання чинності ЦК України принцип черговості спадкування за законом був імперативним, тобто порядок спадкоємців, визначений законом, не міг змінюватися за жодних умов будь-якими органами чи особами, крім, безперечно, самого спадкодавця шляхом складання заповіту. Єдиним способом перешкодити несправедливому набуттю спадщини традиційно було усунення так званих негідних спадкоємців від права на спадкування. У статті 1224 ЦК України зазначені особи, які не мають права на спадкування за законом і за заповітом (частини 1, 2), або тільки за законом (частини 3, 4). Крім того, передбачені умови, за яких особа може бути усунута від права на спадкування за рішенням суду (ч. 5). До речі, у законодавстві багатьох країн встановлюються подібні обмеження у спадкових правах негідних спадкоємців.

Новелою чинного ЦК України є правило щодо можливості зміни черговості одержання права на спадкування. У статті 1259 ЦК України закріплено два способи зміни черговості одержання права на спадку-

вання: добровільний і примусовий. У зарубіжному спадковому законодавстві практично відсутні аналогічні норми.

Зміна черговості одержання права на спадкування відбувається добровільно на підставі нотаріально посвідченого договору про це між заінтересованими спадкоємцями. Такий договір має бути укладений тільки після відкриття спадщини, тобто з моменту виникнення у спадкоємців суб'єктивного права на спадкування. Треба зазначити, що в ЦК Республіки Білорусь та ЦК Республіки Казахстан також закріплено можливість зміни черговості спадкування за законом шляхом укладення нотаріально посвідченої угоди заінтересованих спадкоємців (ч. 6 ст. 1056 ЦК Республіки Білорусь та ч. 4 ст. 1060 ЦК Республіки Казахстан). Але законодавство цих країн визнає тільки добровільний порядок зміни черговості спадкування за законом.

Більш цікавим і актуальним є примусовий порядок зміни черговості одержання права на спадкування, оскільки навіть розробники ЦК України зазначали, що норма ст. 1259 цього Кодексу «відразу запрограмована на судовий спір»¹, а не на свідомість і добру волю спадкоємців, які закликаються до спадкування. Примусово черговість одержання права на спадкування змінюється на підставі рішення суду. Такі справи розглядаються в межах позовного провадження. У ЦК України не встановлюється суб'єктний склад позивачів у цих спорах, отже, має діяти загальне правило, закріплене у ст. 3 Цивільного процесуального кодексу України. Відповідно до цієї статті право на звернення до суду мають: по-перше, особи, права, свободи чи інтереси яких порушені, невизнані або оспорюються, і, по-друге, у випадках, встановлених законом, органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, або державні чи суспільні інтереси. Отже, позовну заяву про зміну черговості одержання права на спадкування може подати той спадкоємець, який бажає бути закликаним до спадкування із представниками попередньої черги. Однак виникає питання — чи можна вважати, що права цього спадкоємця були порушені? Для відповіді на нього треба проаналізувати процес розвитку спадкових відносин і визначити поняття права на спадкування.

Укоріненою є точка зору, що спадкові відносини проходять у два етапи: перший — із моменту відкриття спадщини, і другий — із моменту її прийняття спадкоємцями. Відкриття спадщини — це юридичний факт, наслідком якого є виникнення суб'єктивного права на спад-

¹ Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. проф. А. Довгерта. – К. : Укр. центр правничих студій, 2000. – С. 286.

кування. Існують різні точки зору щодо визначення самого поняття «право на спадкування». В. І. Сінайський вказував, що спадкове право в суб'єктивному сенсі — це «право особи стати та бути спадкоємцем (юридичне положення спадкоємця)»¹. Деякі вчені правом спадкування в суб'єктивному розумінні вважають право особи бути закликаною до спадкування, а також її правомочності після прийняття спадщини². Також існує думка, що «під правом на спадкування можна розуміти право на набуття спадщини»³. У науково-практичному коментарі ЦК України розробники Кодексу визначають «право на спадкування» в трьох аспектах: як елемент цивільної правоздатності, як елемент цивільної дієздатності та як суб'єктивне право. При цьому суб'єктивне право на спадкування визначається як таке, «що виникає за наявності певних юридичних фактів: смерті особи або оголошення її такою, що померла»⁴. На нашу думку, суб'єктивне право на спадкування за законом — це юридично забезпечена можливість особи бути закликаною до спадкування відповідно до своєї черги. У ЦК України, на відміну від ЦК РФ, не використовується така словесна конструкція, як «закликання до спадкування». Термін «закликання» можна вважати умовним. Повідомлення нотаріуса про відкриття спадщини тих спадкоємців, місце проживання або роботи яких йому відоме, або виклик ним спадкоємців шляхом публічного оголошення чи повідомлення у пресі не можна вважати закликанням до спадкування. Нотаріус вчиняє зазначені дії лише у разі, якщо він одержав від спадкоємців повідомлення про відкриття спадщини. До того ж про відкриття спадщини можуть бути сповіщені будь-які спадкоємці, а не лише, наприклад, першої черги. До речі, у праві Давнього Риму існував спеціальний термін *delatio hereditatis*, який буквально перекладається як «закликання до спадкування»⁵.

¹ Сінайський В. И. Русское гражданское право / В. И. Сінайський. – М. : Статут, 2002. – С. 546–547. (Классика российской цивилистики).

² Гражданское право : в 4 т. Т. 2 : Вещное право. Наследственное право. Исключительные права. Личные неимущественные права : учеб. для студ. вузов / отв. ред. Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2005. – С. 194.

³ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 12 : Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Х., 2009. – С. 82.

⁴ Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К., С. 820.

⁵ Санфилиппо Чезаре. Курс римского частного права : учебник / под ред. Д. В. Дождева. – М., 2000. – С. 277.

При спадкуванні за законом суб'єктивне право на спадкування виникає у всіх спадкоємців, зазначених у законі. Однак реалізація цього права можлива тільки за певної умови — закликання спадкоємця до прийняття спадщини. Отже, можливість здійснення права на спадкування спадкоємців наступних черг залежить від наявності (відсутності) спадкоємців попередніх черг, їх волевиявлення та обставин, за яких ці спадкоємці можуть бути усунуті від права на одержання спадщини. Принцип черговості полягає у встановленні своєрідного пріоритету в закликанні одних можливих спадкоємців за законом перед іншими. Таким чином, спадкоємці всіх наступних черг усуваються від закликання до спадкування, якщо є хоча б одна особа, яка віднесена до попередньої черги, і якщо ця особа не позбавлена з якихось причин права спадкування та має намір його реалізувати¹.

Виходячи з викладеного, можна стверджувати, що неможливість спадкоємцем реалізувати своє право на спадкування за наявності спадкоємців попередніх черг не можна вважати порушенням цього права, оскільки «перешкоди» в реалізації його суб'єктивного права є правомірними. За відсутності ж правопорушення не йде мова і про захист права на спадкування.

У науці домінуючою є точка зору щодо розмежування таких категорій, як охорона і захист суб'єктивних прав. Під охороною цивільних прав розуміють всю сукупність заходів, що забезпечують нормальний хід реалізації прав², незалежно від того, порушені вони чи ні. Захист цивільних прав розглядається як складова охорони, тому що засоби захисту застосовуються тільки у разі порушення, невизнання або оспорювання суб'єктивних цивільних прав. Оскільки підставою примусової зміни черговості одержання права на спадкування не є правопорушення, останню можна вважати мірою охорони права спадкоємця, який не закликається до спадкування. Можливість реалізувати своє право на спадкування разом зі спадкоємцями попередньої черги обумовлена гідною поведінкою спадкоємця. Можна стверджувати, що положення ч. 2 ст. 1259 ЦК України є певною мірою «віддзеркаленням» ч. 5 ст. 1224 ЦК України. Цілком справедливо, що не тільки негідна поведінка спадкоємців впливає на їх право на спадкування, а й, навпаки, турбота і дбайливість особи має юридичне значення при спадкуванні за законом.

¹ Гражданское право : учебник : в 3 т. Т. 3 / Е. Н. Абова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева [и др.] ; под ред. А. П. Сергеева. – М., 2009. – С. 717.

² Там само. – С. 541.

У статті 3 ЦК України однією із загальних засад цивільного права визначено **справедливість**, добросовісність і розумність. Одним із специфічних принципів спадкового права як підгалузі цивільного права є охорона інтересів спадкодавця, спадкоємців, інших осіб, самої спадщини¹. Вбачається, що положення ст. 1259 ЦК України щодо можливості зміни черговості одержання права на спадкування обумовлено, по-перше, ідеєю справедливості та, по-друге, необхідністю стимулювати потенційних спадкоємців до турботливого ставлення до спадкодавця за його життя. Існує точка зору, що принцип справедливості має реалізовуватися у правозастосовній практиці. Однак, виходячи з того, що принципи права, як його основні ідеї, повинні пронизувати всі норми права, ідеї справедливості мають впливати і на нормотворчу діяльність. Погоджуємося з твердженням, що «з позиції природного права справедливість — це поняття про належне, яке відповідає розумінню сутності людини та її прав»².

Словосполучення «зміна черговості», яке використовується у ст. 1259 ЦК України, не досить точно відображає процес, урегульований нею. Термін «зміна» означає певну заміну чогось на щось, перемену чогось. При буквальному тлумаченні зміст цього терміна можна було б представити як закликання до спадкування спадкоємців третьої черги замість спадкоємців першої. Однак законодавець не передбачає ніякої рокировки спадкоємців. У статті 1259 ЦК України по суті йдеться про «підтягування» спадкоємців більш віддалених черг до тієї черги, представники якої закликаються до спадкування. Саме тому вважається не дуже вдалим наступний приклад ситуації, за якої може бути змінена судом черговість спадкування за законом. «Найближчі родичі спадкодавця (син, дочка) або подружжя, ухилялися від виконання своїх юридичних і моральних обов'язків, і догляд за непрацездатним спадкодавцем здійснювали інші, далекі родичі (двоюридні тітка, троюрідна сестра тощо)»³. Недолік цього прикладу полягає в тому, що надається юридична оцінка поведінці тих спадкоємців, які закликаються до спадкування. Рішення ж суду про зміну черговості спадкування

¹ Гражданское право : учебник : в 3 т. Т. 3 / Е. Н. Абова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева [и др.] ; под ред. А. П. Сергеева. – М., 2009. – С. 596.

² Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К., С. 13.

³ Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 12 : Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасиби-Фатеевої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Х., 2009. – С. 301.

за законом має ґрунтуватися тільки на фактах, які стосуються поведінки того спадкоємця, який «підтягується» до спадкування.

Закон визначає такі умови зміни черговості одержання права на спадкування за рішенням суду: спадкодавець через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані; спадкоємець опікувався, матеріально забезпечував, надавав іншу допомогу спадкодавцеві; це відбувалося протягом тривалого часу. Як бачимо, всі обставини, зазначені в ч. 2 ст. 1259 ЦК України, як такі, що дають право на звернення з вимогою про зміну черговості спадкування за законом, мають оціночний характер. У зв'язку з тим, що в постанові Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30 травня 2008 р. відсутнє їх роз'яснення, можна передбачити складності щодо однакового застосування норми ч. 2 ст. 1259 ЦК України судами.

Спадкове право, — зазначали розробники чинного ЦК України, — має служити благородній меті — гуманізації відносин між людьми. За допомогою спеціальних важелів норми спадкового права призвані стимулювати осіб до піклування, матеріальної допомоги тих, хто через тяжку хворобу або каліцтво опинився у безпорадному стані¹. Такими важелями можна вважати норми про усунення від права на спадкування за негідну поведінку спадкоємця (ст. 1224 ЦК України) та про зміну черговості одержання права на спадкування (ст. 1259 ЦК України).

¹ Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. проф. А. Довгєрта. – К. : Укр. центр правничих студій, 2000. – С. 280.